

УДК 616.853-052

ПСИХОЛОГІЧНІ СКЛАДОВІ ПРИЙНЯТТЯ ЮРИДИЧНО ЗНАЧУЩИХ РІШЕНЬ

Завязкіна Н.В., к. психол. н.,
доцент кафедри психодіагностики та клінічної психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У роботі піднімається питання обґрунтування заходів осудності з точки зору психопатологічних, мотиваційних, особистісних, когнітивних сторін суб'єкта, а також соціальних факторів. Зазначається, що обґрунтування ключового експертного висновку вимагає аналізу співвідношення синдромальних характеристик психічного розладу й особистісних утворень, які регулюють юридично значущу поведінку особистості.

Ключові слова: психологічна діагностика, експертне рішення, критерій, обмежена осудність, когнітивна діяльність, особистісні особливості, критичність.

В работе поднимается вопрос обоснования мер вменяемости с точки зрения психопатологических, мотивационных, личностных, когнитивных сторон субъекта, а также социальных факторов. Указывается, что обоснование ключевого экспертного заключения требует анализа соотношения синдромальных характеристик психического расстройства и личностных образований, регулирующих юридически значимое поведение личности.

Ключевые слова: психологическая диагностика, экспертное решение, критерий, ограниченная вменяемость, когнитивная деятельность, личностные особенности, критичность.

Zaviazkina N.V. PSYCHOLOGICAL COMPONENTS OF ACCEPTANCE OF LEGALLY SIGNIFICANT DECISIONS

The work raises the question of sanity justify measures in terms of psychopathology, motivation, personality, cognitive sides of the subject, as well as social factors. It is specified that the rationale of key expert opinion requires an analysis of the ratio of syndrome characteristics of mental disorders and personality structures that govern the legally significant behavior of the person.

Key words: psychological diagnostics, expert decision criteria, diminished responsibility, cognitive activity, personal characteristics, criticality.

Постановка проблеми. Відповідаючи на питання про здатність суб'єкта усвідомлювати фактичний характер і громадську небезпеку своїх дій (бездіяльності) або керувати ними, психіатри-експерти в обґрунтуванні медичного та юридичного критерію осудності / неосудності спираються на дані, отримані в результаті патопсихологічного обстеження, яке проводиться в рамках як однорідної психіатричної, так і комплексної психолого-психіатричної експертизи (КСПЕ). Медичний психолог, незважаючи на те, що основна професійна область його знань – патопсихологія, володіє критеріями диференціації різних порушень психічної діяльності та має можливість інтегрувати їх у патопсихологічні симптомокомплекси, але самостійно кваліфікувати наявність медичного критерію (тобто психічного розладу як такого) не може, оскільки він не має для цього спеціальних знань з психіатрії [1]. При проведенні психодіагностики роль психолога не обмежується питаннями нозологічної діагностики і визначення ступеня вираженості психічного розладу. В рамках первинної діагностики лікар-психіатр дає синдромально-нозо-

логічну характеристику наявної патології, а психолог проводить структурно-динамічний аналіз особистості обстежуваних [1]. Виключно важливою є роль психологічних досліджень, коли йдеться про діагностику невиражених форм інтелектуальної недостатності, стертих проявів шизофренії, особистісних розладів, неврозів і неврозоподібних станів, резидуально-органічних уражень головного мозку. Психологічне обстеження в цих випадках торкається всіх основних елементів захворювання, оскільки воно включає опис розладу та інтерпретацію його психологічних механізмів на основі аналізу особистості і виділення таких її особливостей, як неадекватні соціальні установки у зв'язку з порушеннями систем життєвих стосунків людини, підвищений рівень домагань або наявність протилежно спрямованих прагнень, які в співвідношенні із ситуаційними чинниками набувають патогенного значення [2].

Якщо клініцисти не виявляють у суб'єкта психічного розладу, то експертний висновок психолога про нездатність психічно здорової особи через, наприклад, психологічний або емоційний стан усвідомлюва-

ти фактичний характер і громадську небезпеку своїх дій (бездіяльності) або керувати ними, не має правового значення у зв'язку з тим, що неосудність передбачає порушення регуляції діяльності за психопатологічними механізмами [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В наш час проявляється виразна тенденція до розширення прав осіб із психічними розладами, пов'язана зі зміненими соціально-економічними умовами в суспільстві і оновленням законодавчої бази. Це привело до росту правової активності громадян, які стали все частіше вирішувати свої майнові і немайнові стосунки у цивільному судочинстві. В багатьох осіб з психічними розладами відзначається досить високий рівень соціального функціонування, вони ведуть активний спосіб життя і стають учасниками майново-правових стосунків. У зв'язку з цим відзначається ріст числа судово-психіатричних експертиз (СПЕ) по цивільним справам, особливо у справах про визнання угод недійсними [3].

Складність експертної оцінки у справах про визнання угод недійсними полягає в тому, що завжди здійснюється ретроспективний аналіз психічного стану. Цей вид експертизи відноситься до відносно мало формалізованих видів діагностики. Співставлення діагнозу з певною ситуацією з урахуванням особистісних особливостей, патопсихологічних механізмів, соціальних і ситуаційних чинників дає змогу вирішити експертні питання [4].

Цивільна дієздатність особи як здатність самостійно здійснювати суб'єктивні права, що належать їй, виконувати прийняті на себе обов'язки і відповідати за скоєні правопорушення характеризується як природна властивість особистості, оскільки її об'єм залежить від наявності в особі ряду психофізичних властивостей: волі, певного рівня інтелектуального розвитку і психічного здоров'я [3; 4]. Інтелектуальний компонент здатності розуміти значення своїх дій і керувати ними при укладенні угоди розглядається як порушення здатності усвідомлювати зовнішню сторону юридично значимих подій (нездатність до осмисленого сприйняття умов, в яких була укладена угода, нездатність до осмислення факту укладення угоди), порушення здатності усвідомлювати змістовну сторону юридично значимих подій (юридичне значення угоди, соціальне значення угоди), порушення критичної оцінки ситуації, пов'язаної з укладенням угоди, порушення прогнозування наслідків угоди. Вольовий компонент розкривається через порушення особово-мотиваційної регуляції поведінки, порушення адекватного форму-

вання цілі і здатності до регуляції поведінки і контролю при укладенні угоди [5].

Таким чином, інтелектуальний і вольовий компоненти, як відзначає А.А. Ткаченко, є відображенням особливостей перебігу психічних процесів особистості, обумовлених психологічними законами і закономірностями, у зв'язку з чим цей стан повинен описуватися психологічними категоріями і виявлятися за допомогою психологічного дослідження [6]. Оскільки юридичний критерій сформований в психологічних поняттях, то оцінюється вся сукупність психічних проявів людини, а не тільки психопатологічних. У цьому випадку питання до експерта-психолога стосуються оцінки індивідуально-психологічних особливостей підекспертного і того, як вплинули ці особливості на його усвідомлену і вольову діяльність [6].

Так, наприклад, при експертній оцінці інтелектуального компонента («розуміти значення своїх дій») досліджуються такі психологічні і юридично значимі складові, як розуміння фактичної сторони угоди, розуміння юридичних особливостей угоди, прогнозування наслідків угоди, збереження критичних здібностей. Оцінка вольового компонента («здатність керувати своїми діями») передбачає дослідження мотивації здійсненої угоди, здатності до самостійного прийняття рішення, саморегуляції і довільності поведінки, до реалізації рішення [6].

Порушення хоча б однієї складової інтелектуального і вольового компонентів юридичного критерію, як відзначають дослідники, унеможливорює вільне волевиявлення і, як наслідок, призводить до нездатності розуміти значення своїх дій і керувати ними [7; 8].

Постановка завдання. Мета статті – огляд теоретичних та методологічних основ щодо можливостей психологічного обґрунтування ключового експертного висновку з урахуванням співвідношення синдромальних характеристик психічного розладу та особистісних новоутворень, регулюючих юридично значущу поведінку особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. В основі вольового акту лежить процес прийняття рішення, який включає 5 основних етапів: формування наміру (спонукання), вибір (цілеполагання), ініціація дій, зміна або незміна дії, досягнення цілі. Прийняття рішення залежить від здатності адекватно оцінювати ситуацію і себе (самооцінка), збереження рефлексивних здібностей або усвідомлення особистісного сенсу, здатності до постановки проміжних цілей, здатності до контролю і до прогнозування наслідків (вміння передбачати юридичні наслідки) [2].

Найбільш проблемним є питання про те, чи можуть психічні розлади істотно впливати на когнітивний і вольовий компоненти і однозначно призводити до порушення здатності розуміти свої дії і керувати ними. Не всі психічні розлади мають такий вплив. Крім того, в міру виключення психопатологічних механізмів поведінки особи залишаються фактори індивідуально-психологічних і емоційних особливостей особистості. Ці індивідуально-психологічні особливості особи можуть впливати і не впливати на поведінку в юридично значущій ситуації. Для особи, що «не могла» усвідомлювати свої дії і керувати ними, характерні виражені хронічні психічні і виражені тимчасові психічні розлади. У випадку, коли особа була здатною усвідомлювати свої дії і керувати ними, для підекспертних можуть бути характерними помірні і нерізко виражені зміни психіки, які необов'язково впливають на здатність розуміти свої дії і керувати ними, або відсутність психічних розладів [2].

Таким чином, психолог має власне універсальне експертне завдання – оцінка наявності або відсутності істотного впливу індивідуально-психологічних особливостей на поведінку суб'єкта в момент здійснення інкримінованих йому діянь. Це питання може бути поставлене відносно практично всіх обвинувачених, що направляються на КСППЕ, незалежно від змісту кримінальних дій і того, чи страждає ця особа психічним розладом [1]. Психолог у будь-якому випадку зобов'язаний визначити структуру особистості підекспертного і оцінити з її врахуванням міру здатності до довільної саморегуляції діяльності в конкретній ситуації. У випадку виявлення клініцистами психічної патології і винесенні ними рішення про обмеження здатності підекспертного до усвідомлення і регуляції діяльності в момент правопорушення інтеграція з експертним висновком психолога про істотний вплив на цю ж діяльність індивідуально-психологічних особливостей підвищить доказовість заключення комісії експертів у цілому [1; 2]. За відсутності психічних розладів передбачається збереженість інтелектуального і компонентів, але такі психологічні особливості особи, як емоційні стани, його особистісні особливості, ситуаційні показники соціального функціонування, можуть істотно вплинути на вольові та когнітивні процеси.

Враховуючи, що експертна оцінка осудності вимагає визначення медичного і юридичного критерію – факту наявності психічного розладу і обумовлених ним порушень усвідомленої вольової регуляції діяльності, дослідники вказують на доцільність залу-

чення експерта-психолога при визначенні здатності усвідомлювати фактичний характер і громадську небезпеку своїх дій (бездіяльності) або керувати ними через відсутність у висновках комісії експертів-психіатрів достатнього обґрунтування порушення психологічного (юридичного) критерію і необхідності психологічного і патопсихологічного аналізу поведінки підекспертного в момент делікту з метою довести наявність порушеної внаслідок захворювання здатності до довільної саморегуляції діяльності [9].

Саморегуляція є однією з ключових системотворчих ознак психіки. Вона забезпечує стійке функціонування психіки в різних умовах життєдіяльності та підтримує стан рівноваги психічної системи із середовищем. Згідно з традиційними уявленнями щодо саморегуляції виділяють мотиваційний і операційно-технічний рівні її протікання. Мотиваційний, або смисловий, рівень пов'язаний із загальною спрямованістю, змістом діяльності; операційно-технічний – відбиває формальну організацію дії за допомогою засобів, направлених на оптимізацію діяльності. Система набуває рівноважного стану, проходячи через ряд регуляційних процесів, що послідовно змінюють один одного: потреби – емоція – рухова активність – задоволення потреб/утворення мотиву – діяльність/встановлення стабільних зв'язків з довкіллям [10].

Судові психіатри і психологи відзначають, що психічні розлади сприяють послабленню контролюючих функцій свідомості, обмежують альтернативні можливості вибору дій в тих або інших ситуаціях, що у кримінальному законі було зафіксовано у вигляді юридичної формули «неосудності» [11]. Рівень функціонування системи саморегуляції може бути змінений у різному ступені і пов'язаний з різними індивідуально-психологічними особливостями, що є вираженням наявного того чи іншого психічного розладу. У кримінальній ситуації у одних підекспертних регуляція поведінки здійснюється на початково дуже низькому рівні, характерному для них, що проявляється в недооцінці важливих параметрів ситуації, недостатньому плануванні цілей, труднощах організації послідовності дій, дефектності оціночної ланки регуляції. В інших підекспертних порушення регуляції в момент делікту обумовлені патогенним впливом ситуаційних чинників (у вигляді емоціогенності ситуації, складності завдання, що стоїть перед суб'єктом) на ланки потенційної системи саморегуляції. Дослідження ціннісно-смислового рівня саморегуляції обмежено осудних осіб виявило

у них автономність функціонування цільового (операціонально-технічного) і ціннісно-смыслового рівнів регуляції. Моральні цінності не вплетені в їх основні мотиваційні лінії, не виконують роль бар'єрів при виникненні агресивних імпульсів, полегшуючи тим самим реалізацію злочинного діяння, в процесі здійснення якого, а у деяких осіб і на етапі його ініціації, проявляються дефектні ланки потенційної системи саморегуляції [12; 13].

На думку І.А. Кудрявцева, саморегуляція дає змогу оцінити не лише вплив, але і взаємовплив значимих чинників (психопатологічного/патопсихологічного, особового і ситуаційного) на поведінку підекспертного в певній ситуації. Описаний експертний підхід для вирішення завдань КСППЕ, що мають юридичне значення, полягає в загальному вигляді у встановленні особливостей регуляції (саморегуляції) психічної діяльності та / або поведінки суб'єкта правових стосунків, характеру його психічного функціонування [2].

І.А. Кудрявцев висунув доказове положення, згідно з яким особливості групової соціалізації осіб з пограничною психічною патологією, відображені в структурі та змісті їх свідомості і самосвідомості, характері мотиваційної і смыслової сфери (тимчасовій перспективі цілей, особових цінностях), мають прогностичне значення. Вони дають змогу передбачити якість соціальної адаптації і швидкість входження індивіда в новий колектив після примусового лікування, дають можливість передбачити успішність або неуспішність його виробничої діяльності в певній організаційній культурі, розкривають причини низької результативності й адаптивності. У зв'язку з цим вони також можуть бути використані як орієнтири для спрямованої психологічної корекції особистості [2].

М.В. Морозова та О.Ф. Савина вважають, що психолог при оцінці особливостей поведінки суб'єкта не виходить із загальних уявлень, що виявлений у нього психічний розлад «апріорі» тягне за собою порушення регуляції, а кожного разу розглядає індивідуальні для кожного суб'єкта механізми збоїв в структурі психічної діяльності в конкретній ситуації [9]. В силу специфіки своїх знань медичний психолог-експерт може виявляти не лише психологічні, але й патопсихологічні феномени, обумовлені наявністю психічного захворювання. В процесі аналізу психолог повинен диференціювати патопсихологічні, тобто якісно інші механізми, від психологічних, з одного боку, і психопатологічних – з іншого. Ці рівні регуляції діяльності можуть детермі-

нувати кримінальну активність психічно нездорової людини як кожний окремо, так і в сукупності. Автори підкреслюють, що спроби «пояснення» психопатології в рамках експертного висновку психолога небезпечні як ймовірністю психологізації хвороби, так і «бажанням» визначити конкретну мотивацію кримінальних дій, підміняючи тим самим компетенцію суду, як би «нав'язуючи» йому власне розуміння всіх юридично значимих обставин і визначаючи ступінь провини і відповідальності [9].

Висновки з проведеного дослідження. При КСППЕ у цивільному судочинстві в компетенцію психолога входить виявлення таких юридично значимих особливостей особи, як підвищена навіюваність, керованість, схильність до впливу різних осіб, ступінь впливу соматичних хвороб на психологічний стан, емоційний стан при психотравмуючій ситуації. Необхідно враховувати в експертному аналізі показники соціального функціонування протягом життя і безпосередньо в період укладання угоди: цілеспрямованість дій, прогнозування і критична оцінка рівня своїх знань і дій підекспертним, зворотний зв'язок і корекція здійснюваних вчинків. При цьому експерт не вирішує питання про дієздатність або недієздатність та дійсність або недійсність угоди. Експерт тільки обґрунтовує: могла чи не могла особа розуміти значення своїх дій і керувати ними, і тим самим дає суду докази істотного порушення угодоздатності підекспертного або відсутності порушення [14; 15].

При КСППЕ у кримінальному процесі останнім часом істотно розширився спектр завдань, які стоять перед експертами. Нездатність повною мірою усвідомлювати свої дії (інтелектуальна ознака) завжди свідчить і про наявність вольової ознаки – нездатності повною мірою керувати ними. Порушення в інтелектуальній і вольовій сфері, недостатність самокритичності, самоконтролю, саморегуляції потребують ґрунтового вивчення з боку експертів-психологів.

Таким чином, експертна оцінка психічних розладів відноситься до сфери компетенції експерта-психіатра, а експертну оцінку станів тимчасового психічного розладу, нерізко виражених змін психіки можна віднести до сфери сукупної компетенції експерта-психіатра і експерта-психолога, при цьому основою експертних рішень, що виявлені експертом-психологом, є юридично значимі індивідуально-психологічні особливості, особливості емоційної сфери, показники соціального функціонування, у тому числі й ситуаційні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Медицинская и судебная психология / под. ред. Т.Б. Дмитриевой, Ф.С. Сафуанова. – М., 2004. – 615 с.
2. Кудрявцев И.А. Комплексная судебная психолого-психиатрическая экспертиза: Научно-практическое руководство / И.А. Кудрявцев. – М.: Изд-во МГУ, 1999. – 497 с.
3. Иванова Л.Я. Гражданская правосубъектность лиц, страдающих психическим расстройством : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / Л.Я. Иванова. – Екатеринбург, 1993. – 19 с.
4. Шодонова М.Э. Основания ограничения гражданской дееспособности физических лиц / М.Э. Шодонова // Юрист. – 2012. – № 18. – С. 44–48.
5. Новые направления судебно-психологической экспертизы // [О.Д. Ситковская, Л.П. Коньшева, М.М. Коченов]. – М. : Юрлитинформ, 2000 – 160 с.
6. Ткаченко А.А. Методологические принципы судебно-экспертной оценки степени тяжести вреда здоровью в виде психического расстройства / А.А. Ткаченко, Е.Ю. Яковлева // Российский психиатрический журнал. – 2008. – № 4. – С. 15–20.
7. Иванников В.А. Психологические механизмы волевой регуляции / В.А. Иванников. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1991. – 142 с.
8. Ильин Е.П. Психология воли / Е.П. Ильин. – СПб., 2009. – 368 с.
9. Морозова М.В. Проблема интеграции специалистов в экспертизе по уголовным делам: пределы компетенции психолога-эксперта при оценке вменяемости / М.В. Морозова, О.Ф. Савина // Психология и право. – 2011. – № 2. – С. 22–28.
10. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.
11. Первомайский В.Б. Современные подходы к решению проблемы ограниченной вменяемости / В.Б. Первомайский // Архив психиатрии. – 2005. – № 1. – С. 47–50.
12. Коченов М.М. Судебно-психологическая экспертиза: теория и практика. Избранные труды / М.М. Коченов. – М. : Генезис, 2010. – 352 с.
13. Нагаев В.В. Основы судебно-психологической экспертизы / В.В. Нагаев. – М., 2000. – 227 с.
14. Сафуанов Ф.С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе / Ф.С. Сафуанов. – М. : Смысл, 1998. – 260 с.
15. Ситковская О.Д. Психология уголовной ответственности / О.Д. Ситковская. – М. : Издательство НОРМА, 1998. – 285 с.